

Teresa Pióro

"Życie codzienne w Warszawie okresu Oświecenia", Anna Berdecka, Irena Turnau, Warszawa 1969 : [recenzja]

Rocznik Lubelski 14, 241-245

1971

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Janina Morgensztern: Operacje kredytowe Żydów w Zamościu w XVII w. Wierzytelności i zadłużenia.

„Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1967, nr 64, s. 3—29

Jednym ze źródeł utrzymania ludności żydowskiej Zamościa były przeprowadzane przez nią operacje kredytowe. W ciągu XVII stulecia wykazywały one stałą tendencję wzrostową, z tym jednak że w II jego połowie liczba zadłużeń Żydów rosła szybciej. Wiązało się to z ogólnym ubożeniem ludności żydowskiej. W oparciu o przebadane materiały archiwalne — jak miejskie księgi Zamościa, akta Trybunału Zamojskiego i sądów komisarskich autorka ustaliła liczbę i rodzaj wierzytelności, wysokość pobieranej stopy procentowej, sposoby zabezpieczania wierzytelności. W dalszym ciągu zanalizowała zadłużenie Żydów zamojskich omawiając ich wierzycieli (dla przykładu mieszczanie, szlachta, duchowieństwo, Akademia Zamojska, Żydzi), stopę procentową przez nich pobieraną, rodzaje zabezpieczenia długów. Warto zwrócić uwagę na dużą rolę hipoteki przy zabezpieczaniu transakcji (w obrocie miejskim).

Wojciech Witkowski

Janina Morgensztern: Zadłużenie gmin żydowskich w Ordynacji Zamojskiej w II połowie XVII w.

„Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1970, nr 73, s. 47—65

Powodem zadłużenia ordynackich gmin żydowskich w II połowie XVII w. stała się głównie niemożność, z racji rosnącej pauperyzacji, uiszczania przez Żydów zwiększonych podatków. Gminy mając w terminie wnieść sumę podatkową musiały dokonywać pożyczek, przeważnie u duchowieństwa i szlachty, przy wysokości odsetek od 7 do 10% i często na zasadach tzw. wyderkafu (przede wszystkim od duchowieństwa). Zabezpieczeniem długu było zobowiązanie dłużne (cyrograf). Za pożyczkę odpowiadali solidarnie Żydzi całej gminy majątkiem nieruchomości i ruchomym. Zadłużenie gmin stale rosło i w 1690 r. było już ponad dziesięciokrotnie większe niż w roku 1650.

Wojciech Witkowski

Anna Berdecka, Irena Turnau: Życie codzienne w Warszawie okresu Oświecenia.

Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1969, ss. 343

Książki z serii „życie codzienne” w różnych krajach i epokach mają swoją tradycję. W odniesieniu do historii Polski sięga ona 1907 roku¹. W ostatnich latach

¹ W. Łoziński *Życie polskie w dawnych wiekach*. Wyd. Lit., Kraków 1969, s. 286 (wydanie wznowione; ukazało się 13 wydań tejże pracy). Por. W. Gomułcki *Opowiadania o starej Warszawie*. Warszawa 1900.

Państwowy Instytut Wydawniczy wydał kilka pozycji z tej serii, z których na szczególną uwagę zasługują monografie miast: Krakowa², Gdańska³, Warszawy. W pracach tych przejawia się koncepcja strukturalistycznego ujmowania kultury materialnej, mentalności ludzkiej, z przyjęciem pozornie dowolnego układu w opisie i interpretacji realiów życia, ale podporządkowanego przewodniej myśli, tj. wyjściu od spraw „szarego człowieka”, aż po uchwycenie różnych elementów jego świadomości. W takim ujęciu zespół postaw i działania ludzi w życiu codziennym łączy się z określonymi strukturami społecznymi, w których oni pozostają i z ideałami danej epoki. Celem pracy A. Bardackiej i I. Turnau: *Życie codzienne w Warszawie okresu Oświecenia* było pokazanie kultury materialnej mieszkańców Warszawy czasów Oświecenia na szerokim tle rozwoju miasta, jego urzędzeń, instytucji, przeobrażeń w składzie ludności i jej zajęciach, w sposobie życia. Autorki podkreśliły rolę Warszawy jako centrum życia politycznego kraju, ośrodka kultury narodowej, kontaktów zagranicznych, stolicy państwa.

Dziejom Warszawy — stolicy Polski, jej roli integracyjnej w życiu narodu poświęcono wiele publikacji naukowych, np. w ramach serii „Varsavianów”⁴. O Warszawie czasów Oświecenia ukazało się najwięcej prac na temat: architektury, sztuki, teatru, literatury politycznej, reform Sejmu Czteroletniego (1788—1792), obyczajów.

Autorki podjęły trud ukazania odczuć człowieka, przejawów jego mentalności w ramach pojęcia „życia codziennego”, w którym mieści się cały proces historyczny, nie tracąc z pola widzenia mechanizmu funkcjonowania miasta w XVIII wieku, jako określonej struktury społecznej. Układ treści został podporządkowany przewodniej myśli pracy, tj. stworzeniu syntezy wiedzy o epoce i ludziach, z uwzględnieniem bogactwa szczegółów dotyczących tego jak ludzie żyli, umierali, pracowali, kochali, ubierali się?, na czym polegały ich rozrywki i jak wyrażali swe tęsknoty? W porównaniu z poprzednimi publikacjami o życiu codziennym Krakowa i Gdańska, praca autorek o Warszawie obejmuje krótszy okres — Oświecenie, tj. lata 1764—1794.

Publikacja składa się z krótkiej przedmowy, 20 rozdziałów i podrozdziałów. Zawiera liczne ilustracje, indeks osób i bibliografię. W trzech pierwszych rozdziałach autorki prezentują poszczególne elementy obrazu stolicy w XVIII wieku; położenie miasta i przedmieść, zabudowę i wygląd (np. przebudowa zamku i budowa pałacu łażenińskiego). Wyróżniają w tym obrazie rezydencje królewskie, pałace magnackie (w 1784 r. było ich 128), domy mieszczańskie, gmachy publiczne (np. teatr 1779 r.), rudery biedoty, place targowe, rynek, ogrody — tak szczególnie modne w XVIII wieku.

Rozwój terytorialny miasta zmienił układ Warszawy. Spowodował awans jednych dzielnic miasta, regres drugich (Krakowskie Przedmieście, Stare Miasto)⁵. Następne

² A. Jelicz *Życie codzienne w średniowiecznym Krakowie. Wiek XII—XV*. PIW, Warszawa 1966, ss. 201.

³ M. Bogucka *Życie codzienne w Gdańsku wiek XVI—XVII*. PIW, Warszawa 1967, ss. 230.

⁴ „Rocznik Warszawski” VII. *Rola Warszawy w życiu narodu i państwa. Sesja naukowa maj 1965*. PIW, Warszawa 1966; szczególnie roz. III: *Warszawa Oświecenia*, ref. B. Leśnodorski *Wizja wielkiego miasta w epoce Oświecenia*. Por. B. Grochulska *Problemy wzrostu ludności Warszawy w drugiej połowie XVIII wieku*. „Rocznik Warszawski” t. VII; por. A. Zahorski *Stanisław August*. Wyd. II, KiW, Warszawa 1966, tegoż: *Warszawa w powstaniu kościuszkowskim*. Wiedza Powszechna, Warszawa 1967, por. „Rocznik Warszawski” I, 1960, Warszawa 1960, PIW, artykuł S. Herbsta *Historia Warszawy. Stan i potrzeby badań (periodyzacja dziejów miasta)*.

⁵ Proces aglomeracji wielkomiejskiej obejmował ośrodki starej i nowej Warszawy, różne posiadłości, przedmieścia, liczne jurydyki w poszczególnych dzielnicach miasta.

dwa rozdziały poświęcone są ludności Warszawy i porządkom w mieście. Stolica bez Pragi w połowie XVIII wieku liczyła około 25 tys. mieszkańców, a około 1792 roku — 100 000. W strukturze narodowościowej miasta występowali Włosi, Francuzi, Rosjanie, Ormianie, Niemcy, Żydzi. Mieszczanstwo stanowiło 64% ogółu mieszkańców Warszawy, szlachta 26%, duchowieństwo 2%, Żydzi 8%⁶. Dalej autorki omawiają sprawę zatrudnienia ludności. Połowa mieszkańców Warszawy zajmowała się handlem, rzemiosłem, przemysłem, w tym 87% mieszczan rzemiosłem i przemysłem. Inne rodzaje zatrudnienia to służba publiczna, domowa, wolne zawody, rolnictwo⁷. Troską władz miejskich było zaopatrzenie mieszkańców w wodę, brukowanie ulic, bezpieczeństwo, oświetlenie i walka z pożarami. W następnych bardziej rozbudowanych rozdziałach, autorki rozpatrują życie poszczególnych warstw i klas społeczeństwa. Zajmują się modnymi pojazdami, wnętrzami mieszkań, gustami w urządzaniu pałaców, willi podmiejskich, dworków miejskich, ubraniami ludzi, pożywieniem, lokalami warszawskimi i higieną otoczenia. Królewska farfurnia w Belwederze wytwarzała kilkaset modeli przedmiotów ozdobnych, naczyń dla rezydencji królewskich czy magnackich. Tomasz Michał Dangel, właściciel fabryki karet i powozów, zaspokajał najbardziej wybredne gusta odbiorców. Ceny za jeden powóz wahały się od 100 do 2 000 dukatów. Paschalis Jakubowicz zaopatrywał głównie szlachtę w ozdobne pasy kontuszowe, a prywatna manufaktura sukienna Rehana w znacznej mierze zaspokajała potrzeby rynku wewnętrznego miasta. Mieszczanstwo, głównie patrycjat Warszawy (np. rodziny — Loupiów, Dąglów, Riauourtów, Tepperów czy Blanków), podkreślały swą zamożność m. in. w budownictwie mieszkalnym, w wystroju wnętrz, ubiorze.

W drugiej części monografii autorki opisują produkcję, handel, usługi. Brak jednak wzmianki o wyspecjalizowanym zakładzie technicznym Warszawy w tym okresie, tj. o mennicy państwowej, oraz zbyt krótka jest informacja o Ludwisarni królewskiej i jej roli. Z większych manufaktur wymieniają: farfurnię belwederską (1768—1780), fabrykę wyrobu fajansów Bernardiego i Wolffa, kompanię Manufaktur Wełnianych w postaci Spółki Akcyjnej (1766—1772), której prezesem był Kanclerz Andrzej Zamoyski, sukienią — Rehana, papieru czerpanego — F. Thiessa oraz spożywcze, np. octu, makaronu. Mniejsze zakłady Warszawy to garbarnie, cegielnie, browary, które znajdowały się przeważnie na przedmieściach. W 1789 roku Warszawa posiadała 181 firm handlowych z zagranicą, a nowością Oświecenia były uniwersalne sklepy z towarami obcymi, głównie na Krakowskim Przedmieściu.

Dalsze rozdziały są poświęcone szkolnictwu i wychowaniu, szczególnie programom oraz metodom nauczania Komisji Edukacji Narodowej. Około 20 lat trwała walka między rzecznikami starego systemu nauczania i wychowania a reformatorem. W pierwszych latach działalności Komisji większość zatrudnionych nauczycieli rekrutowała się z eksjezuitorów. W latach 1792—1793 liczba świeckich nauczycieli wynosiła 62,3% ogólnego stanu nauczających w zgromadzeniach podległych bezpośrednio Komisji Edukacji Narodowej. Trudności nastroczały programy szkolne, metody wykładów, głównie nauk przyrodniczych. W 1784 roku ks. Onufry Kopczyński wprowadził uproszczoną metodę nauki czytania. Likwidacja surowych kar cielesnych jako metody wychowania stała się ważnym zadaniem dla szkół reformowanych. Warszawa w 1780 roku miała 5 szkół typu średniego: 3 kolegia pijarskie, Szkołę Wydziałową i Rycerską.

⁶ A. Berdecka, I. Turnau *Życie codzienne w Warszawie okresu Oświecenia*. PIW, Warszawa 1969, s. 56.

⁷ Por. K. Konarski *Warszawa w pierwszym jej stołecznym okresie*. PIW, Warszawa 1970, s. 143—145.

Następnie autorki omawiają życie naukowe, wydawnicze, odkrycia, wynalazki, rolę prasy w życiu publicznym, czytelnictwo, biblioteki; urzędników warszawskich; medycynę, lecznictwo. Przedstawiony jest dzień świąteczny w rodzinie, na ulicy; uroczystości religijne, zabawy publiczne, teatr, muzyka; uroczystości dworskie i polityczne. Ostatni rozdział prezentuje życie polityczne stolicy przed upadkiem insurekcji kościuszkowskiej w 1794 roku. Praca oparta jest na literaturze, wydawanych źródłach, głównie przekazach pamiętnikarskich — polskich i obcych. W dziedzinie wydawnictw źródłowych są jednak luki. Zauważa się brak niektórych źródeł rękopiśmiennych np. diariuszy (rękopisy Biblioteki Ossolineum we Wrocławiu), czy korespondencji Stanisława Augusta Poniatowskiego z geografem L. Pertheésem albo z F. L. Harrschem, którzy wiele lat mieszkali w Warszawie w drugiej połowie XVIII wieku (rękopisy). Wykorzystany materiał archiwalny to w większości publicystyka i pamiętniki; nie oddają one jednak w pełni życia codziennego. Najczęściej cytowane są opinie cudzoziemców⁸.

Epoka stanisławowska udostępniła opinię 20 wybitnych ludzi tego okresu, głównie Francuzów i Anglików. Wypowiedzi ich cytowane były zarówno w publicystyce krajowej, jak i w pracach historyków, wpłynęły więc na kształtowanie stosunku Europy do spraw kraju. W wyborze komentarzy źródłowych brak jest opinii J. G. Forstera⁹, listów D. I. Fonvizina¹⁰, dzienników porucznika Wasiliewa, przebywającego w Warszawie, a także uwag z biografii o Stanisławia Auguste Poniatowskim¹¹.

Jedne z relacji obcych, cytowanych przez autorki, są rzeczowe, dokładne, np. J. Bernoulliego — bezstronnego obserwatora życia Warszawy w tym okresie, inne są paszkwilowe i stronicze, np. Ks. H. Vautrinaczy, N. W. Wraxall'a. Można postulować bardziej ostrożną selekcję tego typu źródeł. W pracy niezbyt wyraźnie ujawniają się przemiany zachodzące w życiu codziennym. Zarysowane zostało zbyt ogólnie życie polityczne stolicy. Potraktowano marginesowo głównie wydarzenia takich okresów, jak konfederacja barska 1768—1772, Sejm Czteroletni 1788—1792 czy powstanie kościuszkowskie 1794, które wywierały przecież duży wpływ na życie codzienne miasta i nastroje ulicy. Interesujące byłoby szersze porównanie Warszawy XVIII wieku z innymi miastami stołecznymi Europy. Dyskusyjna jest również kwestia periodyzacji Oświecenia w Polsce. Jedni badacze przyjmują pogląd, że Oświecenie w Polsce obejmuje okres od czterdziestych czy pięćdziesiątych lat XVIII wieku do początków XIX wieku, umownie przyjęte są lata 1764—1795, faktycznie

⁸ *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*. T. I, II. Opracował i wstępem poprzedził W. Z a w a d z k i, PIW, Warszawa 1963.

⁹ *Dziennik podróży po Polsce*. Przetłumaczył z języka niemieckiego, wstępem i przypisami opatrzył W. Z a w a d z k i, Warszawa 1958, Archiwum Historii Medycyny (T) 1—2, 3—4; 1958.

¹⁰ Listy D. I. Fonvizina, Socininija. *Połnoje sobranie originalnych proizwiedienij s kratkim biograficeskim ocerkom* [...]. Red. Ars. I. Viedienskago, S. Petersburg 1893. A. F. Marks.

¹¹ J. Fabre Stanislas — *Auguste Poniatowski et l'Europe des lumieres. Etude de cosmopolitisme*. Paris 1952, Publications de la Faculte des Lettres de L'Univ. de Strasbourg. Por. *Dyplomaci w dawnych czasach. Relacje staropolskie z XVI—XVIII stulecia*. A. Przyboś i R. Zalewski, Wyd. Lit., Kraków 1959. Por. J. J. Patz *Z okien ambasady saskiej. Warszawa 1794 roku w świetle relacji dyplomatycznych przedstawiciela Saksonii w Polsce*. Z rękopisu wydali, przełożyli i przypisami opatrzyli Z. Libiszowska i H. Kocój, Pax, Warszawa 1969.

zaś od połowy XVIII wieku do około 1815—1820 roku¹². Edycja książki jest staranna — poczynając od obwoluty poprzez bogate ilustracje jednobarwne i dwie kolorowe wyróżniające się poziomem reprodukcji oraz dostosowaniem do treści poszczególnych rozdziałów¹³.

Teresa Pióro

Pierre B é c a t: Napoléon et le destin de l'Europe.

Paris 1969, s. 346

Autorem jest adwokat paryski o zainteresowaniach literackich i publicystycznych z zakresu ekonomii i politologii, który w 200 rocznicę urodzin Bonapartego ogłosił popularnonaukowe studium historyczne. W uwagach wstępnych zajął stanowisko wobec Rewolucji Francuskiej XVIII w.: „Przed tym zaburzeniem [Francja] nigdy nie była rozleglejsza, potężniejsza, bardziej szanowana i szczęśliwsza” s. 11). Porównania Ludwika XVI czy też Ludwika XVIII z Napoleonem wypadają zasadniczo korzystnie dla Burbonów. Autor nawiązuje przez to do kontrrewolucyjnej interpretacji dziejów Rewolucji, którą ożywił A. Cochin, broniąc z początkiem bieżącego stulecia tendencyjnych tez H. Taine'a w polemice z A. Aulardem¹. Neorojalistyczną gloryfikację starego ustroju zwulgaryzował P. Gaxotte w monografii, która postulatory E. Burke'a i H. Taine'a dostosowała do poziomu dzisiejszej erudycji².

Na tej podstawie opiera się omawiana tu analiza działalności Bonapartego. Według Autora wzorował się on na instytucjach dawnej monarchii. Ale „zmieniając etykiety” zwiększył tylko centralizację władzy (s. 98), co doprowadziło do wzrostu biurokracji, wprowadzającej za III Republiki chaos administracyjny (s. 101).

W polityce zagranicznej Bécát wypowiada się z uznaniem za planem Talleyranda zawarcia po Austerlitz tradycyjnego sojuszu z Austrią (s. 149), podczas gdy nie orientujący się Napoleon poszukiwał zrazu związków z Prusami, „mocarstwem najgroźniejszym kontynentu” (s. 114), co się miało później okazać. Dla zabezpieczenia wcześniejszych zaborów stosował politykę podbojów (s. 159). Autor nie szczędzi spóźnionych rad, np. „dobra flota przydałaby się bardziej Napoleonowi niżeli zbrojna okupacja Europy” (motto). Gdyby zaś pierwszy konsul zamiast sprzedaży Luizjany Stanom Zjednoczonym dozwolił Anglii na jej zabór, to zrodzony z tego antagonizm amerykańsko-brytyjski odciążałby Francję (s. 113).

Nie mogąc pozyskać rojalistów dla projektu ogłoszenia cesarstwa pierwszy konsul odciął się od nich egzekucją księcia d'Enghiena, w której Autor słusznie widzi „zbrodnię z premedytacją” (s. 119).

¹² J. Nowak-Dłużewski *Periodyzacja polskiego Oświecenia*. „Przegląd Humanistyczny” 1959, — 1, 1960, 3, 4; Por. T. Mikulski *Ze studiów nad Oświeceniem. Zagadnienia i Fakty*. PIW, Warszawa 1956.

¹³ Por. monografia: K. Konarski *Warszawa w pierwszym jej stoletym okresie. Okres Renesansu, baroku, Oświecenia*. PIW, Warszawa 1970. Zawiera unikalne źródła i obszerną bibliografię.

¹ A. Cochin *La crise de l'histoire révolutionnaire, Taine et M. Aulard*. Paris 1909.

² P. Gaxotte *Révolution française*. Paris 1929; Tenże *Wielka Rewolucja Francuska*. Warszawa 1939. Zob. A. Gérard *La Révolution française, mythes et interprétations 1789—1970. Questions d'histoire*. Paris 1970, s. 74 n., 108.